

УКРАЇНЬСЬКА ЛІТЕРАТУРА

УДК 82-94:929Шевченко

DOI <https://doi.org/10.32838/2663-6069/2020.3-2/17>

Боронь О. В.

Інститут літератури імені Т. Г. Шевченка Національної академії наук України

СПОГАДИ РОДИНИ УСКОВИХ ПРО ШЕВЧЕНКА: МЕЖІ ДОСТОВІРНОСТІ

У зв'язку з укладанням шеститомного академічного видання спогадів про Шевченка необхідним виявилось з'ясувати ступінь достовірності групи мемуарних публікацій членів родини Ускових – Агафії (або Агати, як вона себе називала) Ускової, її доньок Наталії (у другому шлюбі Зарянка) та Надії (у заміжжі Смоляк), а також онуки (запис зі слів бабусі), виокремивши сумнівні або непідтверджені іншими джерелами відомості. Проведена перехресна перевірка на підставі документів, епістолярію, Шевченкового щоденника, інших мемуарних джерел тощо дала змогу виявити окремі помилки та хибні твердження у спогадах Ускових.

Спомини членів родини Ускових диференціюються за насиченістю фактичним матеріалом і ступенем достовірності, розташовуючись по низхідній: від найбільш змістовних і точних А. Ускової до менш цікавих зі зрозумілих причин Н. Зарянка і Н. Смоляк, до сумнівної цінності матеріалу Є. Літвінової. Заслужують на довіру більшість, хоча і не всі, враження і міркування А. Ускової, тоді як використання матеріалів її доньок вимагає від біографа певної обережності.

На вірогідності мемуарів негативно позначилося посередництво записувачів, втручання яких у деяких випадках виявити неможливо, як у публікаціях М. Зарянка, в інших матеріалах вдається відстежити тільки частково (стаття І. Проніна).

Крім біографічної інформації про Шевченка та його найближче оточення у Новопетровському укріпленні, спогади обох доньок містять важливі згадки про неznайдені мистецькі твори Шевченка, зокрема невідомий портрет Наталі, текст дарчого напису (у двох варіантах) на ньому та втраченому виданні трактату Томи Кемпійського «Про наслідування Христу» в перекладі М. Сперанського, опис сепії з диптиха «Молитва за померлими» тощо. Фактичні неточності та мимовільні викривлення буде скориговано у примітках науково-критичного видання спогадів про Шевченка з урахуванням напрацювань попередніх дослідників.

Ключові слова: мемуари, достовірність, вірогідність, помилки, хибні твердження, Новопетровське укріплення.

Постановка проблеми. Мемуари поруч із офіційними документами – одне з найважливіших джерел Шевченкової біографії. Однак ступінь достовірності мемуарних джерел суттєво різниться залежно від особи автора спогадів, обставин їх появи, віддаленості від часу описуваних подій тощо. Нерівномірною є й кількість мемуарних текстів про різні періоди поетового життя, особливо бракує їх про дитинство.

Порівняно небагато спогадів висвітлюють Шевченкове перебування в Новопетровському укріпленні (1850-1857). До них належить група мемуарних публікацій членів родини Ускових – Агафії (або Агати, як вона себе називала) Ускової,

її доньок Наталії (у другому шлюбі Зарянка) та Надії (у заміжжі Смоляк), а також онуки (запис зі слів бабусі). Найбільш цінні й вірогідні мемуари А. Ускової після запізнілої першопублікації М. Возняка 1926 року [4] не раз передруковувалися в коментованих збірниках. Менш популярними виявилися записи спогадів доньок і матеріал онуки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Ці мемуари широко використовувалися в біографічній літературі про Шевченка, стислий огляд споминів А. Ускової подав А. Костенко у критичному нарисі «Шевченко в мемуарах» [13, с. 169–174]. Спеціально під кутом зору достовірності й точності комплекс мемуарів Ускових не вивчався.

Постановка завдання. У зв'язку з укладанням шеститомного науково-критичного видання спогадів про Шевченка необхідним виявилось з'ясувати межі достовірності кожної з мемуарних публікацій Ускових, виокремивши сумнівні або непідтвержені іншими джерелами відомості.

Виклад основного матеріалу. О. Кониський, готуючи капітальну працю, згодом видану під назвою «Тарас Шевченко-Грушівський, хроніка його життя» (1898-1901), звертався до Шевченкових друзів і знайомих із проханням відповісти на питання, що стосувалися обставин поетової біографії. Відповідна добірка зі 112 листів за 1892–1898 роки зберігається у відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України [11].

Спогад А. Ускової є одним із таких листів-відповідей на конкретні питання біографа, чим і зумовлено його своєрідну форму, зокрема лапідарний стиль. Нині текст друкується за вцілілим рукописом [28, арк. 68–80 зв.] (передруки мовою оригіналу та в перекладі [20, с. 302–307; 1, с. 183–186; 26, с. 255–259; 21, с. 236–240; 5, с. 279–282; 22, с. 273–277]).

Не треба пояснювати значущість повідомлень людини, яка безпосередньо спілкувалася з Шевченком ледь не щодня протягом понад чотирьох років (від травня 1853 року до 2 серпня 1857-го). А. Ускова тривалий час була не тільки співрозмовником засланця, а й предметом його глибокої симпатії.

Особливе зацікавлення викликають дрібні риси побутової Шевченкової поведінки. А. Ускова пригадує, як «летом, гуляя по саду, он всегда почти мурлыкал про себя какую-нибудь простую песенку; помню одну из них: «Стоит парень у ворот, у ворот красотка ждет» <...>» [28, арк. 68 зв.]. Мова про жартівливу пісню Ільїніччи з трагедії Нестора Кукольника «Князь Холмский» (1840) на музику Михайла Глінки: «Ходит ветер у ворот, / У ворот красотки ждет...». Описує вона, крім того, і повсякденний одяг рядового Шевченка [28, арк. 68 зв. 69].

Констатуючи необізнаність із казарменим життям поета, А. Ускова все ж зауважує, що він просив у її чоловіка Іраклія Ускова, коменданта укріплення, дозволу мешкати з кимось із офіцерів, і той нібито дозволив. Насправді Шевченко майже весь період перебування в Новопетровську жив у казармі. «Благодатное лето прошло, – писав він Броніславу Залеському наприкінці 1855-го – на початку 1856 року, – и унесло с собою и самую тень чего-то похожего на свободу; до сих пор еще

боятся позволить приютиться мне где-нибудь, кроме казарм. Эгоизм и эгоизм! больше ничего» [29, т. 6, с. 98]. Від казарми засланця звільнило би звання унтер-офіцера, яке він після неодноразових спроб так і не здобув. Зближення між рядовим і офіцером могло викликати донос і суворе покарання, про що поет записав у щоденнику 28 липня 1857 року [29, т. 5, с. 71–72].

А. Ускова зауважує, що ці його друзі, з якими він нібито разом мешкав, «переписували ему его сочинения, кот[орые] он посылал в Петербург и получал за них вознаграждение» [28, арк. 69]. У Новопетровському укріпленні Шевченко створив тільки російськомовні повісті, жодна за його життя не була опублікована, відповідно і винагороди він не отримував. Із десяти повістей до нас дійшли дев'ять, із них до друку було підготовлено три: «Варнак», «Княгиня» і «Прогулка с удовольствием и не без морали».

Здебільшого автор переписував їх самостійно, лише іноді вдаючись до сторонньої допомоги, зокрема Григорія Нагаєва, рукою якого переписано першу частину «Прогулки...». Перечитуючи цей рукопис, Шевченко не припиняв «ругать безграмотного переписчика, пьяницу прапорщика Нагаева» (запис у щоденнику від 25 жовтня 1857 року [29, т. 5, с. 121]). Копіює переписав також «Повесть о безродном Петрусе», відому нині тільки з оголошення Михайла Лазаревського: «*Повесть о безродном Петрусе*, неизвестно какого времени, переписанная не Шевченком, а им только исправленная, 23 1/2 л. – 1/2 л.» [14, с. 143].

Із чорнового автографа повісті «Варнак», ймовірно, на початку 1856 року Шевченко замовив комусь копію твору для подальшого опублікування в одному з російських журналів. 21 квітня 1856-го він надіслав її Бр. Залеському, який у листі від 8-9 червня нарікав: «<...> да только писец поганый переписывал, не говоря о бесчисленных ошибках, еще во многих местах пробелы – то двух-трех слов недостает, то иногда и целой строки. Жаль, очень жаль, что ты не просмотрел при отправлении» [15, с. 69].

Цю копію не знайдено, натомість зберігся чистовий автограф повісті (можливо, новий варіант твору щодо тексту, надісланого раніше Бр. Залеському [29, т. 3, с. 483]). За припущенням Василя Бородіна і Миколи Павлюка, А. Ускова змішала різні факти Шевченкової біографії часів його солдатчини: надсилання до Петербурга й Москви кількох повістей і одержання грошової допомоги від друзів, яка надходила в укріплення на ім'я Іраклія Ускова [21, с. 464].

Не викликає заперечень таке спостереження А. Ускової: «Обществом офицеров в форте не был любим, так как сам считал большинство из них дураками» [28, арк. 69–69 зв.]. Серед офіцерів вона виділяє лише Мацея Мостовського: «Мостовский был одним из немногих, с кем Шевченко любил вести шуточный разговор. Мостовский был артиллерист, кажется, в чине капитана, старый холостяк, очень добродушный человек» [28, арк. 69 зв.]. Її слова підтверджуються листом і щоденниковими записами поета.

Наприкінці 1855 року – на початку 1856-го в листі до Бр. Залеського Шевченко писав про приятеля: «<...> это один-единственный человек, с которым я нараспашку» [29, т. 6, с. 99]. 16 червня 1857-го у щоденнику так його охарактеризував: «Мостовский – один-единственный человек во всем гарнизоне, которого я люблю и уважаю. Человек – не сплетня, не верхогляд, человек аккуратный, положительный и в высокой степени благородный. <...> Мостовский – человек, с которым можно жить, несмотря на сухость и прозаичность его характера» [29, т. 5, с. 16].

Водночас сумнівним видається інше твердження мемуаристки: «Между солдатами тоже, я не думаю, чтобы Шевченко пользовался особенною любовью» [28, арк. 69 зв.]. Оскільки А. Ускова, за власним зізнанням, ніколи не відвідувала казарм, то майже не стикалася з рядовими, а тому й не могла знати про їхнє ставлення до поета. Інші мемуаристи навпаки вказували на загальну любов і повагу солдатів до нього, про що писав, наприклад, Микита Савичев [19].

Впадає в око, що А. Ускова багатьох обставин Шевченкового життя не знала, в чому зізнавалася в листі до О. Кониського. Скажімо, вона не мала пояснення, чому командир (із 1853 року) першого лінійного батальйону Окремого оренбурзького корпусу Геронтій Львов відмовився надати Шевченкові чин унтер-офіцера. Це була друга спроба поета дістати підвищення.

Начальник артилерії Оренбурзького округу генерал-майор Густав Фрейман, проінспектувавши Новопетровське укріплення восени 1854 року, звернувся із поданням до корпусного командира Василя Перовського від 28 жовтня 1854-го про підвищення до унтер-офіцера рядового Шевченка. Це подання по інстанції було передано бригадному командиру першого батальйону Геронтію Львову [27, с. 265, № 429], на що той надав негативний відгук про Шевченка [27, № 430]. Однак наступного року після чергової інспекції рот у Новопетровському укріпленні

Геронтій Львов звернувся до командира першої бригади Логвина Федяєва про надання Шевченкові чину унтер-офіцера (лист від 7 липня 1855 року) [27, с. 266, № 433]. Це подання з невідомих причин залишилося без наслідків.

Свідчення А. Ускової, крім слів самого Шевченка, демістифікують намагання Єгора Косарева представити себе ледь не найкращим його другом: «В форте полубатальонным командиром был Косырев, он больше всех следил за Ш-ко; он был фрунтовик, строго требовал исполнения службы, как мне казалось, человек недалекий. Шевченко писал о нем в «Основе», не помню за какой год, и выставлял его незавидным» [28, арк. 70–70 зв.]. Шевченко згадував про Є. Косарева у щоденнику із численними купюрами і виправленнями, вперше надрукованому в журналі «Основа». У публікації прізвище ротного командира не вказано, скорочено також і промовисті епітети [6, 1861, № 7, с. 15–16; 1862, № 3, с. 33].

Тривалий час обережне ставлення викликало твердження А. Ускової, що коли І. Усков перед від'їздом у форт зайшов попрощатися до В. Перовського – тоді (1853 рік) командира Окремого оренбурзького корпусу, оренбурзького військового губернатора. Той «первый заговорил о Ш-ко и просил мужа как-нибудь облегчить его положение, иначе И[ракий] А[лександрович] и не мог бы так решительно действовать, не имея поддержки свыше» [28, арк. 70 зв. – 71].

Коментатори приязне ставлення І. Ускова до Шевченка пояснювали насамперед «гуманністю і прогресивними поглядами» коменданта [21, с. 464]. Поза сумнівом це так, однак немає підстав відкидати свідчення А. Ускової. За Львом Жемчужниковим [25, с. 286], В. Перовський знав про Шевченка від Карла Брюллова і Василя Жуковського, його просили за поета брати Лизогуби та інші. Тому В. Перовський у лютому 1850 року клопотався перед начальником штабу корпусу жандармів Леонтієм Дубельтом про полегшення становища поета [27, с. 182, № 332]. 20 лютого 1850-го Л. Дубельт повідомив його, що начальник Третього відділу Олексій Орлов вважає передчасними будь-які клопотання щодо Шевченка [27, с. 185, № 337].

Стислі, але точні характеристики дає А. Ускова кільком офіцерам, яких знала ближче: Андрію Компіоні (Кампінйоні), Олександрю Жуйкову (із ним та його дружиною Олімпіадою Ускови товаришували) та іншим. Заувага, що Шевченко недолюбував лікаря Сергія Нікольського, підтверджується записами поета у щоденнику (від 19, 20 червня, 11 липня 1857 року).

Причиною тимчасового охолодження взаємин із поетом А. Ускова називає втручання С. Нікольського, який жартівливо повідомив їй, що «если я желаю, то он может показать мне место, где Ш-ко стоит или ходит, выжидая время, когда я пойду гулять и в какую я сторону поверну, туда и он торопится меня догнать. Мне было очень неприятно слышать это. Чтобы разом прекратить толки, я перестала ходить гулять. Ш-ко удивлялся почему, но я никому не объяснила настоящей причины. Вот после этого началось его охлаждение ко мне» [28, арк. 78 зв. – 79].

Насправді причини були глибшими. Шевченко у листі до Бр. Залеського в другій половині червня 1856 року звирявся: «<...> А[гата] имела неосторожность попрекнуть меня своими благодеяниями, и я отряхнул прах от ног моих <...>» [29, т. 6, с. 110]. А. Ускова слугувала прототипом малоосвіченої кухарки-картярки в Шевченковій повісті «Прогулка с удовольствием и не без морали». Спершу поет ставився до дружини коменданта благоговійно, про що писав Бр. Залеському 9 жовтня 1854 року [29, т. 6, с. 84] і 10 лютого 1855-го [29, т. 6, с. 87]. Зрештою дружні взаємини згодом відновилися.

Відомості А. Ускової майже завжди досить точні, тому на неї певною мірою можна покладатися і в описі деяких комічних епізодів із Шевченкового життя, які в усіх мемуарних збірниках зазначали святенницьких вилучень [20; 26; 21; 5; 22]. Загалом її сполин, написаний через понад 30 років після прощання із Шевченком, вирізняється правдивістю і щирим тоном, хоч їй і не пощастило уникнути зрозумілої відстороненості та окремих прикрашень.

Помітно меншу змістову наповненість мають спогади Наталії Ускової (Зарянка), опубліковані 1882 року в газеті «Санкт-петербургские ведомости» за підписом Н. [9]. Як пізніше зауважив Микола Зарянка в журналі «Киевская старина» 1889 року [6, с. 297], у газеті опубліковано його запис розповіді дружини Наталії. Відповідно в академічному виданні автором матеріалу слід вказати М. Зарянка, як це практикується в інших аналогічних випадках. 21 травня (2 червня) 1882 року матеріал було передруковано в газеті «Свет» [24, с. 72].

Наталія народилася 4 червня 1853 року, тобто буквально через кілька тижнів після прибуття А. Ускової до укріплення. Н. Ускова помиляється в даті, коли зазначає, що батька призначено комендантом Новопетровського укріплення у 1851 чи 1852 роках: відповідний наказ надіслано

17 січня 1853 року. Тривалий час І. Усков був лише виконувачем обов'язків, і тільки в лютому 1857-го його офіційно затвердили на посаді [2, с. 337]. Цілком правдивими є такі слова мемуаристки: «Тарас Григорьевич – пестун моего детства, в своей одинокой безотрадной жизни в форте с радостью встретил это мое появление на свет <...>» [9].

У щоденнику поет зізнавався: «<...> Наташенька и Наденька, <...> это единственный мой отдых и рассеяние в этом отвратительном захолустьи» [29, т. 5, с. 17]. Втім, вона перебільшує тривалість знайомства: «неразлучным спутником и другом-нянькою» він був протягом не восьми років, а тільки чотирьох.

Подробиці про альтанку в садку підтверджуються Шевченковими малюнками: «Комендантський сад біля Новопетровського укріплення» [29, т. 10, № 70], «Біля Новопетровського укріплення» [29, т. 10, № 74], «Комендантський сад біля Новопетровського укріплення» [29, т. 10, № 78], однойменна зарисовка [29, т. 10, № 167]. Серед улюблених пісень Шевченка Наталія називає пісню «Віють вітри, віють буйні», про яку згадує і Є. Косарев [12, 253], а також «Думи мої, думи» – очевидно, однойменний Шевченків вірш, відомий у редакціях 1840 і 1848 років.

Повідомляє Н. Ускова про кілька портретів із себе Шевченкової роботи, із яких зберігся тільки сепійний 1854 року, на якому дівчинку зображено з вербовою гілкою на руках у матері [29, т. 10, № 73]. «Я помню, как однажды почему-то упрямилась позировать и роптала на дядю Тараса за его желание срисовать меня. Тогда он дал мне ветку вербы, говоря: «Бей дядю Тараса!» – это заставило меня покориться его желанию и долго сидеть смирно» [9], – згадує мемуаристка. Нині важко достеменно з'ясувати, чи вона белетризує історію появи портрета заднім числом, чи оповідає достовірний дитячий сполин.

У спогаді Н. Ускової зафіксовано також Шевченків дарчий запис на незнайденій книжці: «Незадолго перед своим отъездом из форта Александровского, Т. Г. подарил мне книжку: «Подражание Христу Фомы Кемпийского», на которой сделал надпись: «Милой умнице Нате на память от дяди Тараса Шевченко» [9]. У листі до Варвари Репніної від 25-29 лютого 1848 року поет просив надіслати йому цей твір: «Ежели вы имеете первого или хоть второго издания книгу Фомы Кемпейского «О подражании Христу», Сперанского перевод, то пришлите, ради Бога» [29, т. 6, с. 42].

Це ж прохання він повторив у листі до неї від 1 січня 1850-го. Трактат рештою надіслав

Андрій Лизогуб, за що Шевченко дякував у листі від 14 березня 1850-го [29, т. 6, с. 56]. Як видно з іншої публікації спогадів Н. Ускової [7, с. 304], це був переклад Михайла Сперанського (не з латини, як зазначено на титулі, а з французької) – одне з шести надрукованих до того часу видань «О подражании Христу» (Санкт-Петербург, 1819; перевидання: 1821, 1834, 1835, 1845, 1848 років) [23, с. 374–375]. Разом з іншими книжками трактат було вилучено в поета після арешту у квітні 1850 року, але згодом повернуто [27, с. 188, № 344].

Своє підтвердження знаходять і такі слова мемуаристки: «Затем я помню, как отцом было получено письмо от Т. Г. с его фотографической карточкой. Он снят в шубе и меховой шапке <...>». У листі до І. Ускова від 4 липня 1858 року поет повідомляв: «Посылаю вам свой плохой портрет, снятый с натуры в Петербурге» [29, т. 6, с. 173].

Йдеться про перший відомий фотографічний портрет Шевченка роботи, ймовірно, Костянтина Нагорецького [31, с. 20–25], виконаний, як свідчить запис у щоденнику, 30 березня того ж року: «Заказал фотографический портрет в шапке и тулупе <...>» [29, т. 5, с. 168]. У відповідь І. Усков 20 серпня писав: «Жена моя и дети чрезвычайно обрадовались, получивши Ваш портрет. Наташа сейчас узнала Вас, хоть портрет не совсем удался, но похож» [15, с. 120].

Через сім років було опубліковано поширений варіант цих спогадів, які небагато додавали по суті [7, с. 297–313]. До друку їх підготував Михайло Чалий. Нині текст відтворюється за рукописом [8, с. 1–10, 15–16]. Було кілька синхронних републікацій [24, с. 99], передруковували їх майже у всіх збірниках спогадів [20, с. 308–309; 1, с. 180–181, 189–190, 197; 21, с. 240–244; 5, с. 283–289; 22, с. 277–281].

Як свідчить лист М. Зарянка до М. Чалого від 3 липня 1889 року з Петербурга, спогади Н. Ускової восени 1887 року він передав М. Чалому, який, очевидно, мав намір їх використати у другому виданні своєї біографічної праці про Шевченка. Не знаючи про їх публікацію у журналі «Киевская старина» з примітками М. Чалого, М. Зарянка просив його повернути рукопис для доповнення новими свідченнями мемуаристки і подальшого оприлюднення на сторінках журналу «Исторический вестник» [10]. У складі цих спогадів уперше було опубліковано три Шевченкові листи до І. Ускова, але з неточностями і пропусками.

У спогадах містяться певні зміщення акцентів і перебільшення, зумовлені не надто доброю

обізнаністю із реальним становищем поета поза родиною Ускових. «С прибытием в Новопетровское укрепление Ускова, – розповідає Наталія, – суровое обращение с Тарасом Григорьевичем прекратилось, и заявления некоторых, что Тарас Григорьевич был притесняем до самого времени его освобождения, – совершенно несправедливы» [8, с. 2].

Як рядовий, Шевченко постійно зазнавав принижень, а то і знущань. Низку таких інцидентів описано у його щоденнику. Очевидно, зі слів матері мемуаристка повторює історію про вульгарний жарт офіцера над Шевченком і поетову «помсту» у відповідь [8, с. 5]. Так само вона згадує і жартівливу пісеньку «Ходит ветер у ворот...», яку наспівував поет, коли «какая-нибудь дама, шутя над тяжеловатостью Шевченка в движениях, его мешковатостью и неповоротливостью, заявляла, что в него нелегко влюбиться» [8, с. 6].

Певних коментаторських коректив потребують нині і свідчення Н. Ускової щодо Шевченкових творів, якими володіла її родина, зокрема дослідники ідентифікували приблизно названі пейзажі. Наталія спричинила поширену помилку про те, ніби комендант займався фотографування разом із Шевченком, що, звісно, не так, адже на час перебування поета в Новопетровську І. Усков фотокамери не мав, що видно з листування Шевченка та його щоденника [30, с. 128–130].

До мемуарних джерел можна віднести і фрагмент статті Сергія Пилипенка, який їздив у Бугуруслан (тепер районний центр Оренбурзької області Росії), щоб придбати у дочки І. Ускова Надії Смоляк Шевченкові малюнки для Інституту Тараса Шевченка [17, с. 73–74]. Серед іншого Н. Смоляк наводить цінний опис однієї із сепій нині невідомого диптиха «Молитва за померлими», який Шевченко надіслав Бр. Залеському для продажу 20 травня 1857 року.

Розлогу розповідь Н. Смоляк записав І. Пронін [18, с. 117–123], допустивши при цьому кілька помилок. Уривки зі статті використано у збірнику 1958 року [1, с. 181–182, 190–191]. Фактична точність спомину Н. Смоляк істотно менша порівняно з мемуарами її матері чи сестри, адже вона не могла пам'ятати Шевченка, який виїхав з укріплення, коли їй виповнилося тільки дев'ять місяців.

Вона стверджує, що «батько приїхав до форту з Орської фортеці, куди його перевели з Києва» [18, с. 119]. Немає документальних підтверджень службі І. Ускова в Орській фортеці. Будучи старшим ад'ютантом штабу Окремого оренбурзького

корпусу, він іменувався капітаном Єкатеринбургського піхотного полку, який входив до складу десятої піхотної дивізії четвертого армійського корпусу і дислокувався в одній із центральних губерній Росії.

В Оренбург І. Ускова перевели не пізніше осені 1849-го – весни 1850 року [2, с. 336], а вже звідси у 1853-му – до Новопетровська. Наталія народилася не через рік, як каже Н. Смоляк, а за два тижні до смерті Дмитра, сина Ускових. До помилок записувача слід віднести заувагу, що Наталчина нянька була киргизкою (тобто казашкою), адже Шевченко прямо називав її уральською козачкою («нянька Авдотья, уральская казачка» [29, т. 5, с. 50]). Мемуаристка підтверджує відомості про те, що Шевченко подарував Наталці книжку з інскриптом, змісту якого вже не пам'ятала, як і назви видання.

Н. Смоляк, змушена важкими життєвими обставинами в умовах більшовицької влади, яка відібрала в неї будинок і позбавила засобів до існування, продати Шевченкові реліквії державі, зауважує, що вторговані гроші вона поділить на три частини: «собі на похорони, Лизаветі Володимирівні та Ганні Павлівні» [18, с. 121].

Єлизавета Володимирівна – це дочка Наталії Ускової від першого шлюбу, онука Іраклія та Агафії Ускових, Є. Літвінова – авторка спогадів про Шевченка за переказами бабусі. Її повне ім'я досі було невідоме, тоді як необхідно було уважніше вчитатися у спогади тітки.

Ганна Павлівна, у заміжжі Каршина, – прийомна донька Наталії Ускової (за словами С. Пилипенка, «приймачка» [17, с. 70]). Про лист від 8 листопада 1924 року від чоловіка Анни Каршиної з відомостями про вісім малюнків Шевченка, автограф поетового листа і фотографії Ускових згадував Іван Брик, називаючи її на ім'я та по батькові, а прізвище – лише першою літерою [3, с. 46]. Прізвище лікаря А. Каршина розкрив С. Пилипенко, який особисто із ним познайомився у Бугурслані.

Серед іншого записувач дозволив собі цілком хибне пояснення Шевченкового малюнка «Молитва за померлими» (в останньому Повному зібранні «Казашка Катя»): «Дівчина тримає свічника, щоб там, за вікном, у пустелі бурхливої ночі подорожанин, заблукавши, не загинув без провідного вогника. Такий звичай у киргизьких дівчат» [18, с. 123].

Пояснення неправильне вже хоча б тому, що за спиною у дівчини надгробок – куліптас. Художник створив тематичну композицію, пов'язану з казахським повір'ям, про яке розповів

у листі до Бр. Залеського від 20 травня 1857 року [29, т. 6, с. 130], опис цієї традиції міститься і в щоденнику поета у записі від 15 липня 1857 року [29, т. 5, с. 56–57].

Добру обізнаність Н. Смоляк виявляє в розповіді про родинні взаємини та події, свідком яких була безпосередньо. Про інші обставини та реалії інформує приблизно, з чужих слів, тому в цій частині її мемуари варто перевіряти за документами. Негативно позначилося на точності відтворення розповіді посередництво записувача.

Мінімальне змістове наповнення має публікація вже згадуваної Є. Літвінової [16], передрукована, втім, у двох збірниках спогадів [20, с. 317–323; 1, с. 191–194, 198]. Вона підготувала матеріал буцім-то на основі розповідей бабусі. Виклад Є. Літвінової має помітні риси белетризації і вимислу. Треба брати до уваги, що запис зроблено через майже 30 років після смерті А. Ускової.

Схоже, онука насправді творчо використала публікації М. Зарянка [7] та, можливо, М. Возняка [4], бо нічого нового, крім художніх прикрас і риторики, порівняно з ними не привносить. Зокрема, вона повторює оповідку про те, як офіцер розіграв Шевченка, помилкове твердження, що поет «разом із дідом робив фотографічні знімки», повідомляє також, що в укріплення засланцеві писав серед інших М. Щепкін, хоч його листи з цього періоду невідомі. Водночас як варіацію родинних переказів про Шевченка матеріал Є. Літвінової із відповідним коментарем буде вміщено в шеститомному виданні спогадів про Шевченка.

Висновки і пропозиції. Отже, у підсумку спомини членів родини Ускових диференціюються за насиченістю фактичним матеріалом і ступенем достовірності, розташовуючись по низхідній: від найбільш змістовних і точних А. Ускової, менш цікавих зі зрозумілих причин Н. Зарянка і Н. Смоляк, до сумнівної цінності матеріалу Є. Літвінової. Заслужують на довіру більшість, хоч і не всі, вражень і міркувань А. Ускової, тоді як використання матеріалів її доньок вимагає від біографа певної обережності.

На вірогідності мемуарів негативно позначилося посередництво записувачів, втручання яких у деяких випадках виявити неможливо, як у публікаціях М. Зарянка, в інших матеріалах вдається відстежити тільки частково (стаття І. Проніна).

Крім біографічної інформації про Шевченка та його найближче оточення у Новопетровському укріпленні, спогади обох доньок містять важливі згадки про не знайдені мистецькі твори Шевченка, зокрема невідомий портрет Наталі, текст інскрипту

(у двох варіантах) на ньому та втраченому виданні трактату Томи Кемпійського «Про наслідування Христу» в перекладі М. Сперанського, опис сепії з диптиха «Молитва за померлими» тощо. Фак-

тичні неточності та мимовільні викривлення буде скориговано у примітках науково-критичного видання спогадів про Шевченка з урахуванням напрацювань попередніх дослідників.

Список літератури:

1. Біографія Т. Г. Шевченка за спогадами сучасників. Київ : Вид-во АН УРСР, 1958. 438 с.
2. Большаков Л. Н. Оренбургская шевченковская энциклопедия. Тюрьма. Солдатчина. Ссылка. Энциклопедия одиннадцати лет. 1847-1858. Оренбург : Димур, 1997. 513 с.
3. Брик І. Пам'ятки по Т. Шевченкові в родині Ускових. *Стара Україна*. 1925. № III – IV. С. 46–51.
4. Возняк М. Спогади Агати Ускової про Тараса Шевченка. Записки Укр. наук. т-ва в Києві (тепер Істор. секції ВУАН). Наук. зб. за рік 1926. Київ : ДВУ, 1926. Т. XXI. С. 168–173.
5. Воспоминания о Тарасе Шевченко. Составл. и примеч. В. С. Бородин и Н. Н. Павлюка. Киев : Днипро, 1988. 606 с.
6. Дневник Т. Г. Шевченка. *Основа*. 1861. Июль. С. 18; 1862. Березиль (март). С. 20–33.
7. [Заряно Н.] Воспоминания Н. И. Усковой о Т. Г. Шевченке. С примечаниями М. К. Чалого. *Киевская старина*. 1889. Т. XXIV. Февраль. С. 297–313.
8. [Заряно Н.] Воспоминания Н. И. Усковой о Т. Г. Шевченко. *Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України*. Ф. 92. Од. зб. 362. С. 1–16.
9. [Заряно Н.] Воспоминания Наты о дяде Тарасе. *Санкт-петербургские ведомости*. 1882. 18 марта. № 75. С. 3. Підпис: Н.
10. Заряно Н. [Письмо к М. Чалому. 03.07.1889]. *Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України*. Ф. 92. Од. зб. 22.
11. Кониський О. Я. Листи в справі життєписі Тараса Шевченка. *Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України*. Ф. 77. Од. зб. 127. 265 арк.
12. Косарев Е. Извлечение из дел и памяти: нечто о Тарасе Григорьевиче Шевченко с 1846 по 1857 год включительно. *Киевская старина*. 1893. Т. XL. Февраль. С. 243–257.
13. Костенко А. Шевченко в мемуарах. Київ : Радянський письменник, 1965. 253 с.
14. Лазаревский М. Извещение о прозаических сочинениях Т. Г. Шевченка на великорусском языке. *Основа*. 1862. Березиль (март). С. 142–143.
15. Листи до Тараса Шевченка. Київ : Наукова думка, 1993. 383 с.
16. Літвінова Є. Дідусь Тарас. *Життя й революція*. 1928. Кн. III. Березень. С. 111–116.
17. Пилипенко С. По Шевченкові малюнки. *Плуг*. 1929. № 2. С. 70–75.
18. Пронін І. В гостях у друга Т. Г. Шевченка. *Життя й революція*. 1928. Кн. III. Березень. С. 117–123.
19. Савичев Н. Кратковременное знакомство с Тарасом Григорьевичем Шевченко. *Казачий вестник*. 1884. 24 мая. № 53. С. 1–3; 27 мая. № 54. С. 1–3.
20. Спогади про Шевченка. Упоряд., вст. ст. та ком. А. І. Костенка. Київ : Держ. вид-во художньої літератури, 1958. 658 с.
21. Спогади про Тараса Шевченка. Упоряд. і приміт. В. С. Бородин і М. М. Павлюка. Київ : Дніпро, 1982. 547 с.
22. Спогади про Тараса Шевченка. Упоряд. і приміт. В. С. Бородин, М. М. Павлюка, О. В. Бороня. Київ : Дніпро, 2010. 608 с.
23. Стрижев А. Н. Фома Кемпийский в России. *Богословские труды*. 2005. Вып. 40. С. 368–384.
24. Т. Г. Шевченко: Бібліографія літератури про життя і творчість. 1839-1959. Київ : Вид-во АН УРСР, 1963. Т. 1 (1839-1916). 423 с.
25. Шевченко Т. Г. Біографія. Київ : Наукова думка, 1984. 557 с.
26. Т. Г. Шевченко в воспоминаниях современников. Составл., подготовка текста, вст. ст. и ком. Н. Ф. Бельчикова и Л. Ф. Хинкулова. Москва : Гос. изд-во худ. литературы, 1962. 512 с.
27. Тарас Шевченко. Документи та матеріали до біографії. 1814-1861. Київ : Вища школа, 1982. 432 с.
28. Ускова А. [Письмо к А. Конискому]. *Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України*. Ф. 77. Од. зб. 127. Арк. 68–80 зв.
29. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів: у 12 т. Київ : Наукова думка, 2001–2014.
30. Яцюк В. Живопис – моя професія. Шевченкознавчі етюди. Київ : Радянський письменник, 1989. 302 с.
31. Яцюк В. Тарас Шевченко і світ фотографії. Альбом-монографія. Київ : Критика, 2019. 232 с.

**Boron O. V. THE USKOV FAMILY'S MEMOIRS ABOUT SHEVCHENKO:
LIMITS OF AUTHENTICITY**

In compiling a six-volume academic edition of memories on Shevchenko there appeared a necessity to determine the degree of authenticity of some of the Uskov family members' memoirs and to single out questionable or unconfirmed information. The attention was paid in particular to memoirs of Agafia Uskova (or Agatha, as she called herself), her daughters Natalia (by second marriage Zaryanko) and Nadezhda (by marriage Smolyak), as well as a granddaughter (in a record from grandmother's words). A cross-check based on documents, epistolary, Shevchenko's diary, other memoirs, etc. made it possible to identify some errors and false statements in the Uskovs' memoirs.

The Uskov family members' memoirs are differentiated by the comprehensiveness of the factual material and the degree of its authenticity. They are represented in descending from the most meaningful and accurate memoirs of A. Uskova to for obvious reasons less interesting ones of N. Zaryanko and N. Smolyak and to Ye. Litvinova's material of questionable value. Most, though not all, of A. Uskova's impressions and opinions are trustworthy, while the use of her daughter's materials requires some caution from the biographer.

The reliability of memoirs was negatively affected by the mediation of the recorders, whose intervention in some cases is impossible to detect, as in the publications of N. Zaryanko, while in other materials it can be traced only partially (I. Pronin's article). Besides the biographical information on Shevchenko and his immediate entourage in the Novopetrovsk fortification, both daughters' memoirs include important mentions of Shevchenko's undiscovered works of art, including an unknown portrait of Natalia, the text of a gift inscription (in two versions) on it and on a lost edition of the translated by M. Speransky treatise.

The Imitation of Christ by Thomas à Kempis, a description of a sepia from the diptych Praying for the Dead, etc. The factual inaccuracies and involuntary facts distortions will be corrected in the notes to the scientific-critical edition of the memoirs about Shevchenko, considering the work of the previous researchers.

Key words: memoirs, authenticity, reliability, errors, false statements, Novopetrovsk fortification.